

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՑՈՒՑԱԿ ՁԵՌԱԳՐԱՑ ԲԱՇԽՈՑԻ ԱՆՈՒՄՆ
ԲԱՇԽՈՑԻ ԱՆՈՒՄՆ: Հատոր Ա.: Կազմե-
ցիմ Օ. Եղանման, Ա. Զեյթունյան, Փ.
Անթարես: Լաթաքի, մեծագիր, էջ
1435: Երևան, 1965:

Ձեռագրերնեքու շատ համառօտ ցուցակն է այս մեծածառալ աշխատանքը, որուն առաջին հատորն է ներկան եւ երկրորդն ալ շուտով կ'ակնկալուի:

Յաւ ի սիրտ անգամ մը եւս կը նկատենք որ ասոր պէս կոթողային վաստակ մը շատ փառաստան թուղթի վրայ տպուած է: Միայն այս աշխատանքը, որուն պատրաստութիւնը այնքան ծանր ու յոգնեցուցիչ գործ մըն է, պէտք էր որ որեւէ միջոցաւ ձեռք բերուած ընտիր թուղթի վրայ տպագրուէր: Ի մասնաւորի գիտական հաստատութեանց եւ գիտականներու համար պատրաստուած այս գիրքը, որուն տպաքանակը 1000 օրինակ է, պէտք էր որ ընտիր թուղթի վրայ տպագրուէր՝ գիմանալու համար անվերջ պրպտումներու, թերթուելու եւ գործածութեան: Ասիկա կ'ըսեմ, որովհետեւ գործը սոցիալականի կերպով մեծ արժէք ունի, եւ որուն գործածութիւնը տարիներ պիտի առնէ, մինչեւ ախ երանելի օրը՝ երբ ընդարձակ է բազմահատոր ցուցակը պիտի հրատարակուի, ինչպէս որ տասնեակ մը տարիներ առաջ վրայ ձեռագրաց ցուցակը հրատարակուեցաւ թիֆլիս:

Մեղուալան եւ վաստակաւոր Օննիկ Եգանեանի կը պարտինք հատորիս խիտ չափակ եւ ասպովի ներածութիւնը, ուր գիտական կերպով եւ մանրամասնօրէն կը ներկայացուի Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանի սկզբնաւորութիւնը, տալով բոլոր այն հաւաքումներուն պատմութիւնը՝ որոնք հետզհետէ միացուեցան Մատենադարանին, ներկայ հաստատութեան մէջ: Օննիկ Եգանեան խիտ արժէքաւոր գործ մը այսքան բժախնդրութեամբ եւ խղճմամբով կը կատարէ, մեզ՝ Հայ գրչու-

թեամբ զբաղողներս յաւիտեանս երախտապարտ թողելով:

Եգանեան իր պրպտումները կը տանի մինչեւ Քրիստոսի Ե. դարու Վաղարշապատը, Հոն գոյութիւն ունեցած մատենադարանին մասին: Յոգնալան, կերպով կ'աշխատի պատմութեան խաւարի մէջէն կոր-դել Վաղարշապատի կաթողիկոսարանին գոյութեան ուրուագիծը: Մեծ յաջողութեամբ չի պահուիր իր աշխատութիւնը, մեզի հասած ողբալիտէն քիչ տուեալներու պատճառաւ: Աւելի յաջողութեամբ կը ներկայացնէ ԺԹ. դարու շրջանի պատմութիւնը: Կը նկարագրէ Եփրեմ կաթողիկոսի շրջանին (1809-1827) իմիսածնապատկան գրչագիրներու վիճակը: Իր փոքրիկ նպատակ մը այդ ծանօթութեանց, կ'աւելցնեմ Անգլիացի գիտնական, Հնախօս եւ ուղեգիր Ճէյմս Մօռիլէրի 1814 Յունիս 15-ին իմիսածնապատկան վանքին մատենադարանին, նկարագրութիւնը: Ան կը գրէ.

«Այս շրջագայութեան մէջ իմ այցելութեան զլիաւոր նպատակն էր վանքին մատենադարանը քննել, ուր խնայած էի որ գրականութեան զանազան կան թաղուած, որոնք դեռ ոչ մէկ օտարականէ հետախուրած էին: ... Եւ հետեւեալ թուականը պատրիարքին թղթաւորութիւնը մատենադարանը պրպտելու: Գալով իրեն (Պատրիարքին, Եփրեմի), բոլորովին տգէտ կ'ընեար ասոր պարունակութեան մասին, եւ գիրքերու մասին ինչ որ գիտէր այն էր՝ որ նախապէս շատ աւելի էին Հոն, Անձամբ ինքը առաջնորդեց գիտ (մատենադարան) նեղ եւ մուռք անցքէ մը, որ իր իսկ բնակարանին շարունակութիւնն էր: Գիրքերը խիտ շարքերով շարուած էին փոքր մութ սենեակի մը պատերուն շուրջ (դարաններու վրայ), փոշիով քառասորէն ծածկուած, եւ ըստ երեւոյթին առանց շատ խանգարուած ըլլալու ներկայ տէրերէն: Ի դուր ցուցակ մը խնդրեցի. իրենց գիրքերուն մեծ մասը կրօնքի մասին ճառեր եւ սուրբերու կեանքի

մասին էին, եւ Աւետարանի ընդօրինակութիւններ: Իրը հազուադէպ գիրք, ինծի ցոյց առին Բորի Հովեբոսը: Ունէին Աստուածաշունչի քանի մը Հայ ձեռագիրներ, սակայն ոչ մին նկատողութեան արժանի: Դժուար էր իմ առաջնորդներու ծայրայեղ տգիտութենէն եւ անտարբերութենէն՝ փոքրագոյն ծանօթութիւն իսկ զրքերու մասին: Եւր, ինչպէ՞ս եւ ո՞վ հաւաքած էր, եւ ի՞նչ էին անոնց մասնաւոր պարունակութիւնները: Աւելի քան հաւանական է, որ մատենադարանը ոչ մէկուն համար արժէքաւոր լան մը կը պարունակէ բացի Հայ քահանաներէ, եւ այդ դասակարգին նմոյշները որոնք տեսած էի, պիտի չհետաքրքրուէին թէ այդ գիրքերը գոյութիւն ունէի՞ն թէ՞ զրկուած էին միւսիմաններու քաղնիքները «յառելու»(1):

Արդարեւ շատ խիստ են Անգլիացիին նշկատումները էջմիածնայ այդ ժամանակէն մատենադարանին եւ մատենասիրութեան մասին: Բարեբաղդաբար Եգանեսանի պրպտումները Մօռէէի չափ յոռտես եւ ժամ չեն ներկայացներ իրականութիւնը, մասնաւոր 1814-էն վերջ:

Ուրիշ ուղեգիր բողոքական քարոզիչներ էլի Մմիդ եւ Հ. Կ. Օ. Տուալդ 1830-ին իրենց էջմիածին այցելութեան կը տեսնեն նաեւ մատենադարանը, որուն համար կ'ըսեն.

«Մատենադարան այցելելու մեր փափաքը չէր մոռցուած. ճաչէն յետոյ Յովհաննէսին (ժարդապետ Սուրբնեան) կողմէ հոն առաջնորդուեցանք: Գիրքերը առանց կարգի իրարու վրայ զիջուած էին, որոնք նուազագոյն 16,000 հատոր էին: Անոնց մէջ կային բազմաթիւ ձեռագիրներ, ոմանք շատ մեծ հնութեան նշաններով, ուրիշներ իրենց դեղեկութեամբ ուշադրաւ, քան տարբեր լեզուներով իմ բոլոր տեսածներս»(2):

Եգանեսան խօսելով 1911-ին Պարսկաստան-

նէն էջմիածին ուղարկուած ձեռագիրներուն մասին, կը յիշէ որ առաքուածներուն մէջ չէ Թաւրիդի Սբ. Աստուածածին, եկեղեցւոյ մեծարժէք Աւետարանը, 1311-էն: Թղթեայ այս Աւետարանը կողոպտուած է իր շատ շահեկան եւ կարեւոր մանրանկարներէն, որոնք ցրուած են արտասահմանի մէջ հոս ու հոն 1924-էն ի վեր (էջ մըն ալ իմ հաւաքածոյիս մէջ Ղուկասի մանրանկարը): Գործադիրին հայմուած մարմինը դեռ կը մնայ Թաւրիդի նոյն եկեղեցին: Որքան ցաւալի է որ երբ զրջադիրը դեռ ամբողջական էր 1911-ին, էջմիածին չըրկուեցաւ:

Խիստ շահեկան է մանրամասնութիւններով տրուած Վասպուրականի գրչագիրներուն հաշիւը: Եգանեսանին մեծապէս երախտապարտ ենք: Մենք ալ յուսանք որ մը պարզօրէ կորստեան գաղտնիքը Ամերիկահայ ծիմ Զնդաբլեանի յանձնուած 400 եւ Սահակ Գարագոշեանի յանձնուած 260 գործադիրներու, որոնք տրուած էին Վանէն էջմիածին բերուելու համար: Վասպուրականի գրչագիրներէն սակայն կարելի եղաւ դնել Կ. Պոլիս: Հայտնանի Վասպուրականի ցուցակին ոչ միայն: Թիւ 4 եւ 82, ինչպէս որ կը գրէ Եգանեսան (էջ 102) այժմ իմ հաւաքմանս մէջ են, այլ նաեւ՝ Թիւ 23-ը եւ գուցէ ուրիշներ ալ:

Էջ 123-ի վրայ կը յիշուի Նիւ Եորք Տէվէնեան գրատունը, ուրիշ ստացուած է Մատենադարանի թիւ 6312 գրչագիրը: Հանդուցեալ Տէվէնեան գորդավաճառ մըն էր ոչ ի Նիւ Եորք, այլ Ջիզելոյի մէջ: Ցաւով կ'ըսենք որ չհայտնաւորուեցին հաւաքելու, որոնք մասին որեւէ գիտական գաղափար չունէր: 1920-ական թուականներուն ջանաց իմ հաւաքածոս դնել, ի դուր աշխատելով: 1929-ի Միացեալ Նահանգներու տնտեսական աճականութեան չըմանին, շատերուն պէս իր ունեցածը կորցուցուց: Օր մը Ջիզելո պատահաբար իր վաճառատունը Հանդիպեցայ եւ իրմէ դնեցի իր ունեցած երկու գրչագիրը, ինչպէս նաեւ պղինձէ ընտիր աման մը հա-

(1) A Second Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor. London, 1818, p. 324.

(2) A Residence of Eight Years in Persia. Andover, 1843.

յերէն յիշատակարանով: Այն ատեն որքան որ կը յիշեմ, ինծի ըսաւ որ իր հաւաքածոն Հայաստան զրկեմ էր նուէր: Սակաթն վե՛րոյնչեալ գրչագրէն եւ Մատենադարանի թիւ 6285 գրչագրէն զատ 10 ուրիշ գրչագիրներ ալ մտեր են Մատենադարան Տէվէճեանի հաւաքածոյէն, ինչպէս որ կը յիշուի (էջ 134), միշտ Ձիքակոյի տեղ Նիւ Եորք բնիով:

Էջ 150-ի վրայ չէ բացատրուած թէ ի՛նչ իրաւամբ 1325 թուականով Աւետարան մը եւ Մատենադարանի թիւ 6269 ձեռագիրը իրմիտաժի գիրեկցիայի խնդրանքով եւ ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետի 1940 թ. Յունիսի 9-ի որոշման համաձայն տրուեր են իրմիտաժի ԲՅնինկրատի Թանգարանին: Նման նուիրատուութիւն մըն ալ գրչագիր Աւետարանի մը, շատ առաջ էջմիածնայ կաթողիկոսէ մը փառք տալէ է Ռուսաց Աղեքսանդր կայսեր՝ անոր Թագադրութեան ատեն: Ես կը խորհիմ որ ոչ մէկը, բլայ կաթողիկոս, բլայ ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետ, իրաւունք ունի ազգապատկան գրչագիրներ այս կամ այն պատճառաւ նուիրելու: Բացատրութիւն չի կրնար բլայ: Կաթողիկոսը մեռած գացած է այժմ եւ կարելի չէ հաշիւ պահանջել, սակայն մենք արդար կը սեպենք որ ներկայ ՀՍՍՌ Ժողկոմսովետը ետ պահանջէ արդ ազգային սեփականութիւն գրչագիրները, այլապէս ի՛նչ ըմբռնումով գրչագիրներ կը զրաւուին եկեղեցական հաստատութիւններէ կամ ձեռք կը բերուին նուիրատուութեամբ Ժողովուրդէն: Այս Հիմով ամենամարկուտ Մատենադարանն ալ կործանման դատապարտուած է: Հաստեղծարար որմերը չեն որ մատենադարան մը ապահով պիտի պահեն, այլ՝ բացարձակապէս անտեղիտալի սկզբունքը՝ իրենց յանձնուած այդ Թանկագիւն աւանդները անձնանմանելի պահելու:

Էջ 199-ի վրայ կը տրուին տպագիր ձեռագրացուցակներ, որոնք կը խօսին Մատենադարանի գրչագիրներուն մասին: Ասոր կը յաջորդէ ցանկը անտալ ձեռագրացուցակներու, ինչպէս նաեւ ուրիշ ցուցակներ: Այս մասը կը փակէ Մատենադարանապետներու

եւ տնօրէններու (գիրեկտորների) ցանկը:

Մենք հոս կու տանք բացատրութիւններ եւ ծանօթութիւններ ինչ ինչ ձեռագրաց մասին: Բուն ցուցակը կը սկսի էջ 226-ով:

Թիւ 146 գրչագրին համար, որ գրուած է 1627-ին, տեղի նշանակուած է Հիգոն (հարցականով): Գրիչը Մեքսոյ գալիք Ռիգանցին է, որ 1627-ին, կը գտնուէր Սպահան, որով Մատենադարանի թիւ 146-ն ալ գրուած է Սպահան եւ ոչ թէ Հիգոն:

Թիւ 206, գրուած 1318-ին, տեղի նշանակուած է Գլաձոր (հարցականով): Գրիչներէն գոնէ Յովհաննէս Երզնկացին (Մոսքովոյ ծորեցի) այդ ատեն Գլաձոր չէ գտնուած: ան կը գտնուէր Արտազու Մորձորի վանքը, որով իր գրչութիւնը հոն կատարած է:

Թիւ 222 ԺԳ. դարէն Աւետարանին ծագող եւ կազմող նշանակուած է Մեքսոյ Ռիգանցի (կը յիշուի 1603-էն 1649): Պէտք է ճշդել եր Մեքսոյ Ռիգանցի ԺԷ. դարուն առաջին կէսին վերտաին ծագած էր ԺԳ. դարեան այս Աւետարանը: Ան դրիչ հետագարեան գրչագիրներ վերտաին ծագած է ԺԷ. դարուն: Սրինակ՝ Բրիտանական Թանգարանի գրչագիրը:

Թիւ 278, տեղի նշանակուած է Վան (հարցականով) ու գրիչը՝ Սարգիս Մովսէսի Մագման, որ ծագողն ալ է, Սարգիս Մովսէսի Մագման կը յիշուի 1588-1602, երբ մեռաւ: Գործած է աւելի Մովսէս մէջ եւ Վան գտնուած է իր մահուանէն քիչ առաջ միայն: Թիւ 278-ը Մագմանի միւս գրչութեանց պէս պէտք է կատարուած ըլլայ Երեք Խորանաց պններ եւ ոչ թէ Վան:

Թիւ 297 1649-էն Աւետարան, գրեալ Սիւրստիւս: Գրիչը Շամուլ՝ որ ծագողն է աւելի:

Թիւ 891 Մալոոցի գրիչ նշանակուած է Աղամալ եւ գրչութեան Ժամանակը՝ ԺԶ. դար: Իրմէ ծանօթ գրչութիւնները 1648 եւ 1661 թուականէն են: Աղամալ Զուղայեցի ԺԷ. դարու գրիչ է եւ ոչ ԺԶ. դարու:

Թիւ 979 քաջ ծանօթ Հեթում Թագաւորի ծառային ծագող նշանակուած է Թորոս Ռոսլին (հարցականով) եւ դարձեալ հար-

ցականով փակագրծի մէջ՝ «վերագրում է»։ Թորոս Ռոսլին որեւէ գործ չունի այս ճաշոցի մանրանկարչութեան մէջ։

Թիւ 1119, գրիչ Տիրացու՝ նոյն գրիչն է 4139-ին գրչին հետ, 1267-ին գրուած։ Իմ ծանօթութեանցս համաձայն, թիւ 1119 գրուած է Սանահին եւ Հաղբատ, 1261-ին։ Յուցակը նշանակած է ԺԳ. դար եւ տեղի չէ նշանակուած։

Թիւ 1262, գրիչը՝ Ոսլիֆայ նշանակուած է, ասկայն թուական՝ լոկ ԺԷ. դար եւ տեղի չէ նշանակուած։ Ոսլիֆայ գրիչ գործած է Վան եւ իրմէ ծանօթ 4 գրչութիւնները 1682-1688 թուականներուն միջեւ են։

Թիւ 1304, ժամանակ՝ ԺԵ. դար եւ գրիչ՝ Սարգիս Բանասէր նշանակուած է։ Սարգիս Բանասէրէ ծանօթ է ինծի գրչագիր մը, գրուած Շամբօ 1635-ին, որով 1304-ը ԺԵ. դարին պէտք է ԺԵ. դար նշանակել։

Թիւ 1507, տեղի չէ նշանակուած եւ թուական՝ ԺԷ. դար։ Ազարիս գրիչ (որդի Կապանի) ծանօթ է ինծի երեք գրչութիւններով՝ 1475 եւ 1484 թուականներով։ Ուրեմն թիւ 1507-ը գրուած է ԺԵ. դարու երկրորդ կիսուն, հաւանաբար Վան՝ ուր գործած է Ազարիս։ Իր հայրը Կարապետ քահանայ, որ իր ուսուցիչն ալ էր, նահատակեցաւ Արճէշ 1484-ին կամ առաջ։

Թիւ 1529-ին գրիչ Նատէր ծանօթ է քանի մը գրչութիւններով, 1339-1362-ի չըջածին, Ղրիմ։ Նոյնը նաեւ թիւ 3797-ին համար։

Թիւ 1689 նշանակուած է ԺԷ. դար, Կամենից (Հարցականով)։ Գրիչը Վարդերես Ասլաուոր Սարկաւագ գրչութեամբ գրադւած է 1606-էն։ մինչեւ 1642, սկիզբը Կամենից, իսկ յետոյ Ջամոսցա։

Թիւ 3490-ի գրիչը Մխիթար Եպիսկոպոս, Թուականը՝ ԺՃ., զուցէ նոյն Մխիթար Եպիսկոպոսն է՝ որ 1570-ին Երուսաղէմ Աւետարան մը գրած է, իսկ յիշատակարանը՝ Բաբու։

Թիւ 4024 նշանակուած է 1655-էն առաջ, ԺԷ. դարուն։ Գրիչը Միքայէլ երէց է Տրիփլիս, նոյնն է 1684-ին Տփղիսի Փաշա Վանից գուռը Աւետարան մը գրող Միքայէլ երէցի հետ։

Թիւ 4139 նշանակուած է 1267-ին եւ Տօնապատճառին բովանդակութեան մէջ կը յիշուի նաեւ Կիրակոս Երզնկացիէ աշխատութիւն։ Սակայն Կիրակոս Երզնկացի հաղիւ 1275-80-ին ծնած կրնայ ըլլալ։ Թիւ 4139-ին գրչագիրը ուրեմն ունի 1267-էն ալ շատ վերջ գրչութիւններ։ Ասիկա չէ նշանակուած։

Բնական է երբ յիշատակարանները կամ յիշատակութիւնները ամբողջութեամբ հրատարակուին ընդարձակ ցուցակին մէջ, այն առեւ շատ աւելի դիւրաւ գրչագիրներու ժամանակը կարելի պիտի ըլլայ ճշդել։ Մենք մասնաւոր ճիշտ մը չթափեցինք այս քանի մը հատը ուշագրութեան յանձնելու համար։

Ներկայ ցուցակին մէջ ցուցակագրուած են 5000 գրչագիր։ Առնցմէ 1194-ը 1700-ական թուականներէն են, 491-ը՝ 1800-ական թուականներէն եւ 4 հատն ալ 1900-ական թուականներէն։ Ուրեմն 1689 գրչագիր վերջի երեք դարերէն, որով հոս ցուցակագրուած գրչագիրներուն գրեթէ մէկ երրորդը ուշ շրջանի գրչագիրներ են։

Ցուցակը կ'աւարտի զանազան կարեւոր եւ անհրաժեշտ ցանկերով, որոնց կարգին նաեւ տեղւորւններու եւ անձնանուններու ցանկերը։

Ուրիշ երախտապարտութեամբ հանդէպ Մատենադարանի անձնակազմին եւ տնօրէնութեան՝ կը փակենք այս խիստ կարեւոր եւ մեծարժէք աշխատութիւնը, մաղթելով որ յաջորդ հատորը շատ չուշանայ, ինչպէս որ պատահեցաւ Անտեսանի Մատենագիտութեան։

ԱՐԱՐԱՅԱՆ ԱՐԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՒ ՀԱՐՆԻԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ:
Թարգմանեց եւ ծանօթագրեց Հ. Ռ.
Նալբանդեան: Ութածայ, լսքակազմ, էջ
386: Երեւան, 1965:

Նալբանդեան մեզի կու տայ Եակոբ ալ-
Համադիի, Արուս-Ֆիրդաւի եւ Իրն Շաղադի
աշխատութիւններէն թարգմանութիւններ:

Էջ 5-ի վրայ կու տալ Եակոբ ալ-
Համադիի Համառօտ կենսագրութիւնը: Ոչ
մէկ խօսք կ'ըսէ այդ հեղինակէն ուրիշներէ
եղած Հայերէն թարգմանութիւններուն մա-
սին: Նալբանդեան, այլեւհասկալի կարգով կա-
թարած է թարգմանութիւնները, իւրաքան-
չիւր քաղաքի արաբական յորջորջումը եւ
հնչումը նկատի առնելով: Անմեկնելի է թէ
ինչո՞ւ երբեմն փակագծի մէջ նշանակած է
տրուած աշխարհագրական անուան Հայերէն,
Համահասոտարը. օրինակ՝ Աղառա (Եղեռ-
իս), Աղբարիջան (Աղբարտալան), Արուս
(Եփեսոս) եւայլն, երբեմն նոյնիսկ ընելով
կրկնութիւններ. օրինակ՝ Անի (Անի), Ալիս
(Ալիս), Ամիդ (Ամիդ), մինչ Զափազան
(աղ-Զափազան): Մասուն չեն վերծանուած,
ինչպէս ուրիշ շարք մը տեղանուններ ալ(1):

Էջ 81. «տորոն. (Համեմ):» Տորոնը կար-
միք ներկող բուսարմատ մըն է եւ ոչ թէ Հա-
մեմ: Վրիպակ է «Հիշրի 18(1640)» նշանա-
կել (էջ 126, Ժանօթութիւն 18): Հիշրի 18
կը սկսի Յունուար 12, 639-ին: Վրիպակ է
«Մահլը» Սաիլըի տեղ (էջ 128): Ճիշդ չէ որ
(էջ 130) Երզնկայի Քաղաքի պարիսպների

առաջ Զալալէդդին 1230-ին պարտութեան
մատնուեցաւ: Ան պարտուեցաւ քաղաքէն
30 քիլոմէթր հեռու Եսալքիմն վայրին մէջ:
Դուինի առաջին դրաւումը, հետեւելով Մա-
նանդեանի, նշանակած է Նալբանդեան՝ 640
Յունուար 6, մինչ Մէլիք-Բախչեանի յաջող
քննութեամբ՝ դրաւումը կատարուեցաւ 640
Հոկտեմբեր 6-ին:

Եակոբ ալ-Հալաբուսի աշխարհագրութենէն Հայոց
մասը կամ քիչ շատ կապ ունեցող բաժինը
կ'աւարտի էջ 121-ի վրայ եւ էջ 122-ով կը
սկսին Ժանօթագրութիւնները, որոնք կը
հասնին մինչեւ էջ 210:

Էջ 211-էն կը սկսի Արուս-Ֆիրդաւի
Ժամանակագրութենէն Հայոց Համար չա-
հագրողական մասը, որ կ'աւարտի էջ 250:
Իսկ էջ 251-ով կը սկսին այս մասին Ժան-
թագրութիւնները, որոնք կ'աւարտին էջ
291-ով:

Թիւ 39 Ժանօթութիւնը կարելի է ամ-
բողջացնել, յիշելով որ Պատր էլ-Շամալի
Հայ վրդուկին թոյր Ապու Ալի վրդուկին
սպաննողներէն Եանիսը նոյնպէս Հայ էր
ծագմամբ եւ միջ. Պատր Ել-Շամալիի
ստորուկներէն:

Թիւ 86 Ժանօթագրութեան մէջ արձա-
յունք կ'ըլլայ Ռաշիդադդինի, «Թէ ալք ար-
շաւանքի Ժամանակ Ֆեղուխտարը Երզնկա-
յում կարեց մի քանի Հայերի՝ Սարգիս եւ
պիսկոպոսին, նրա որդի Յովհաննէսին եւ
ուրիշ 38 հոգու»: Ապու'լ Յարամ Պար Հէպ-
րայիս մանրամասնօրէն եւ տարբեր կը
պատմէ դէպքը: Ֆեղուխտար չէր Սարգիս
ձպիսկոպոսի սպանողը(2):

Էջ 292-ի վրայ կը տրուի Համառօտ կեն-
սագրութիւնը «Ալ-Կադի Բահադդին Իրն
Շաղադադի եւ էջ 293-ով կը տրուին անոր՝
Սալահադդինի կենսագրութենէն Հայերու
հետ կապ ունեցող հատուածներ: Կ'աւարտի
էջ 300 եւ անդ կը սկսին Ժանօթագրութիւն-
ները:

(2) «Երբիս Եւ Եկեղեց Գաւառ». Իմս, Ա. Կա-
տր, էջ 131-133:

(1) Երեւանի Պատմա-Բանասիրական Հանդէսին
մէջ (1965 թիւ 4, էջ 249), Ա. Ն. Տէր-Ղեւոնդիսի
ունի շահեկան գրութիւն մը՝ «Լեւոն եւ Եսայիս
Առասպելի Մի Արմաղանցը Արար Պատմիչ Մասուդի
Մօտ», ուր արաբերէն Ջաուզանէ Անճաւանցեաց եր-
կիր կը մանջնայ (էջ 250 երկիցս): Ջաուզան կը
համապատասխանէ Մամաուսին: Նալբանդեան ալ իր
թիւ 1 Ժանօթագրութեան մէջ (էջ 122) Ջաւազանը՝
Անճաւանցեաց գաւառն է կը գրէ:

Թիւ 9 Ժանոթութիւնը Գրիգոր Տղայի տա-
Սալահաղգիւն գրած նամակին մասին է. Ը-
սեմ որ ես ալ տարիներ առաջ թարգմանած
ու հրատարակած եմ («ՎիՄ», Հանդէս Մը-
շակոյթի եւ Պատմութեան, Թիւ ԻԲ., Փա-
րիզ, 1938, էջ 84, «Մալատիւն, Գրիգոր Տղայ
եւ Լեւոն»); Հոն երկար խօսած եմ նաեւ նա-
մակին մասին, եզրակացնելով որ «Եւս չեմ
կասկածիր նամակին ստուգութեան վրայ»
(էջ 91): Հոն դարձեալ ցոյց կու տամ Լե-
ւոնի զգուշութիւնը, եւայլն:

Էջ 305-ով կը սկսի ռուսերէն Համառո-
տագրութիւն: Էջ 308՝ անձնանուններու եւ
էջ 333՝ տեղանուններու ցանկերը, որոնք
կ'աւարտին էջ 366-ով: Այսպէս կը փակենք
խիստ շահեկան, կարեւոր եւ արժէքաւոր
աշխատութիւն մը, լաւ կերպով գլուխ բեր-
ւած Հ. Թ. Նալբանդեանէ: Կը յուսանք ու
կը մաղթենք որ այս մեծարժէք շարքը շա-
րունակուի եւ նորանոր հատորներ ունենանք
ուրիշ Արար պատմիչներու եւ աշխարհա-
դիրներու գործերուն՝ Հայոց եւ Հայաս-
տանի հետ կապ ունեցող մասերուն թարգ-
մանութեանց:

ՀԱՐՔ ԽՆՈՒՍ: Աշխատասիրեց Եղիշէ Յ.
Մելիքեան: Մեծ ուքածալ, լաքակազմ,
պատկերագործ, Էջ 584: Ամբիլիտա: Գիմ
5 տալար:

Յեղապաշտութեան միջոցաւ չիլած հին
Հայ կեդրոնի մը յուշամատենն է այս, իր

մէկ հայրենաբաղձ որդիէն՝ հեռաւոր պան-
դրխտութեան մէջ գրուած եւ հրատարակ-
ւած:

Եղիշէ Մելիքեան իր հայրենի գաւառին
Համար յաւերժական կոթող մը կը կանգնէ
այս հատորով: Պատմական անգրագրութեամբ
մը չէ ասիկա, քննական ոգիով Խնուս գա-
ւառի մասին գրուած, սակայն բնութիւն հաւա-
քածոյ մըն է յուշերու պատարկներու՝ ու-
րոնք այլապէս կորսուած եւ մոռցուած
պիտի մնային: Ինչի Համար շատ կարեւոր
հատուած մըն է Պատուելի Սիմոն Դաւիթ-
եանի «Օրագրութիւն»ը որ Ը. Գլիսով կը հը-
րատարակէ Մելիքեան: Իցիւ թէ ամբողջու-
թեամբ հրատարակած ըլլար: Սիմոնեան
Պատուելի շահեկան տեղեկութիւններ կու
տայ իր օրագրութեան մէջ, Ինք եղած է
նաեւ ձեռագրահաւաք մը, որուն զգալի-
րները բացի երեք Աւետարաններէ՝ այժմ իմ
հաւաքածոյիս մաս կը կաղմեն:

Մեծարժէք է գործին մանաւանդ երկ-
րորդ մասը, ուր կը տրուի Հարք-Խնուսի
բանահիւսութիւնը: Ժողովրդական երգե-
րու, առածներու, հանելուկներու մեծ թիւ
մը ճոխ ու սիրուն մեղի կը տրուի, ինչպէս
նաեւ գաւառաբառեր՝ որոնք 469 էջէն մին-
չեւ էջ 548 կը բռնեն:

Հատորը կ'աւարտի անձնանուններու եւ
տեղանուններու ցանկով:

Մեծապէս գնահատելի ու շահեկան կը
գտնեմ Եղիշէ Մելիքեանի այս գործը:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ